

ANDRZEJ SZABACIUK

MIGRACJE PRZYMUSOWE NA OBSZARZE PORADZIECKIM: GENEZA I KONSEKWENCJE ZJAWISKA

Masowe migracje na obszarze historycznych wpływów imperialnej Rosji są nieodzownym elementem towarzyszącym rozwojowi wieloetnicznego i wieloreligijnego państwa na przestrzeni wieków. Akcje kolonizacyjne, zachęty do migracji czy przymusowe przesiedlenia stanowiły ważny element polityki wewnętrznej państwa i mocno łączyły się z ekspansją terytorialną Rosji. Możemy wyróżnić trzy modele wspomnianej polityki: polityka przyłączenia (*присоединения*), zjednoczenia (*воссоединения*) oraz podboju (*покорения*). Pierwszy model polityki stosowany był najczęściej wobec obszarów zamieszkałych przez plemiona lub związki plemion, które nie wykształciły jeszcze własnych organizmów państwowych, model drugi wpisywał się w znaną koncepcję „gromadzenia ruskich ziem”, po raz pierwszy wyartykułowaną przez Iwana III Srogiego. Zjednoczenie miało być dobrowolnym aktem dwóch rzekomo rozdzielonych przez czynnik zewnętrzny „odwiecznie rosyjskich i prawosławnych obszarów”. Trzeci model stosowany był wobec organizmów państwowych podbitych przez Rosjan¹. W zależności od przyjętego modelu ekspansji polityka wobec poszczególnych obszarów była nieco inna. Należy też podkreślić, że wyżej przytoczona klasyfikacja nie była sztywna i obszary, które wcześniej uważano za nierosyjskie, z czasem mogły uzyskać status ziem „odwiecznie rosyjskich” (*vide casus* Krymu).

Dr ANDRZEJ SZABACIUK – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Instytut Nauk Politycznych i Spraw Międzynarodowych, Katedra Studiów Wschodnich; adres do korespondencji: ul. Droga Męczenników Majdanka 70, 20-325 Lublin, Budynek II; e-mail: aszabaciuk@gmail.com

¹ Szerzej: H. GŁĘBOCKI, *Kresy imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII-XXI wiek)*, Kraków: Wydawnictwo Arcana 2006, s. 7-14; W. OSADCZY, *Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej–Europejskie Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów–Instytut Europy Środkowo-Wschodniej 2007, s. 271-278.

Politykę Rosji wobec zróżnicowanych pod względem politycznym, kulturowym i religijnym obszarów rozpatrywać możemy przez pryzmat paradygmatu imperialnego czy neoimperialnego, którego zwolennikami są m.in. Aleksiej Miller i Andrzej Nowak². Popularny jest również paradygmat kolonializmu czy kolonizacji wewnętrznej, wśród jego zwolenników są m.in. Edward W. Saida, Homi K. Bhabha czy Gayatri Ch. Spivak. Oczywiście oba te podejścia nie wykluczają się wzajemnie, ponieważ niezwykle trudnym zabiegiem jest wyznaczenie granicy między imperialną polityką unifikacji czy centralizacji państwa a polityką kolonizacji wewnętrznej. Dodajmy też, że polityka wobec poszczególnych obszarów państwa zmieniała się na przestrzeni wieków, co było warunkowane szeregiem czynników politycznych, kulturowych, ekonomicznych, ale także poziomem lojalności wobec władz centralnych poszczególnych regionów. Władze rosyjskie stosowały całą paletę instrumentów wobec poszczególnych grup etnicznych czy wyznaniowych: od preferencji ekonomicznych (*vide* ludność rosyjska na dawnych kresach Rzeczypospolitej) do czystek etnicznych i wręcz ludobójstwa, którego ofiarą padły liczne grupy etniczne na Kaukazie czy Syberii. Od absorpcji miejscowych elit, która w okresie sowieckim przybrała formę korenizacji, do segregacji rasowej (*vide* „strefa osiedlenia” żydowskiego w carskiej Rosji)³.

Przymusowe wysiedlenia były jednym z elementów polityki państwa wobec zróżnicowanych etnicznie i wyznaniowo obszarów. Po raz pierwszy na szeroką skalę posłużono się tą polityką w czasie „wielkiej wojny kaukaskiej”, gdy Rosjanie, chcąc złamać opór ukrywających się w górach bojowników, wysiedlali na Syberię całe czeczeńskie osady⁴. Zsyłka stosowana była także jako forma represji w czasie powstań narodowych Polaków i Gruzinów⁵. Jeszcze większą skalę

² М.Д. ДОЛБИЛОВ, А.И. МИЛЛЕР (red.), *Западные окраины Российской империи*, Новое литературное обозрение, Москва 2007; A. NOWAK, *Od imperium do imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej*, Kraków–Warszawa: Wydawnictwo Arcana 2004.

³ А.М. ЭТКИНД, Д. УФФЕЛЬМАНН, И.В. КУКУЛИН, *Внутренняя колонизация России: между практикой и воображением*, w: А.М. Эткинд, Д. Уффельманн, И.В. Кукулин (red.), *Там, внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России*, Новое литературное обозрение, Москва 2012, s. 13-23.

⁴ J.B. DUNLOP, *Russia Confronts Chechnya. Roots of a Separatist Conflict*, Cambridge–New York: Cambridge University Press 1998, s. 16.

⁵ V. SILOGAVA, K. SHENGELIA, *History of Georgia. From the Ancient Times Through the “Rose Revolution”*, Tbilisi: Caucasus University Publishing House 2007, s. 176-177; W. ŚLIWOWSKA, *Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku. Słownik biograficzny*, Warszawa: DiG 1998; B. JĘDRYCHOWSKA, *Polscy zesłańcy na Syberii (1830-1883). Działalność pedagogiczna, oświatowa i kulturalna*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2000.

przybrały wysiedlenia zainicjowane przez ministra wojny Dmitrija Milutina pod koniec lat 50. XIX wieku, zaakceptowane przez cara Aleksandra II. W ich efekcie władze postanowiły oczyścić z ludności muzułmańskiej abchaskie wybrzeże Morza Czarnego oraz tereny zamieszkiwane przez plemiona czerkieskie, wskutek czego zmuszono do wyjazdu z Rosji około 145 tys. osób zamieszkujących obszary Abchazji oraz około 315 tys. Czerkiesów. W większości osiedlili się oni w Imperium Osmańskim⁶.

Kolejne fale masowych represji przyniósł okres sowiecki, który obfitował w zorganizowane akcje przesiedleńcze i deportacyjne. Pavel Polian wyodrębnił w latach 1919-1953 w sumie 53 kampanie deportacyjne, w ramach których przeprowadzono około 130 deportacji. Część deportowanych trafiła do sowieckich łagrów. Wśród najważniejszych kampanii deportacyjnych wymienić możemy akcję przesiedleńczą kozaków terskich w 1919 r., zesłanie „kułaków” (1929-1931), masowe akcje wysiedlania Polaków, Finów, Niemców, Koreańczyków w latach 30., deportacje Polaków, Finów, Litwinów, Łotyszy i Estończyków z obszarów zajętych przez Armię Czerwoną (1939-1941), wysiedlenie muzułmańskich narodów kaukaskich oraz Tatarów Krymskich (1943-1944). W sumie w okresie sowieckim szacunkowa liczba osób deportowanych i migrantów przymusowych, nie wliczając osób uciekających przed inwazją wojsk III Rzeszy, mogła osiągnąć nawet około 14,5 mln. Dodajmy jeszcze, że około 4,2 mln osób wysiedlili Niemcy. Cześć tych osób skierowano na roboty przymusowe w III Rzeszy⁷.

Mając na względzie wspomniane statystyki, możemy dojść do wniosku, że obszar poradziecki należy do regionów Europy najbardziej dotkniętych przez przymusowe deportacje i wysiedlenia. Polityka władz sowieckich oraz krwawa II wojna światowa odcisnęły swoje piętno na życiu milionów ludzi. Wielu straciło życie już w trakcie transportu, inni po dotarciu ma miejsce zsyłki. Część osób deportowanych powróciła w ojczyste strony po okresie „odwilży”, inne grupy, np. Turcy meschetyńscy, dopiero po dekompozycji państwa związkowego⁸.

Wydawało się, że rozpad Związku Radzieckiego sprawi, że masowe migracje przymusowe przejdą do historii. Okazało się jednak, że procesy społeczno-polityczne, towarzyszące transformacji republik radzieckich w schyłkowym

⁶ Ch. KING, *The Ghost of Freedom. A History of the Caucasus*, Oxford–New York: Oxford University Press 2008, s. 94-98.

⁷ P. M. POLIAN, *Against their Will. The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*, Budapest–New York: Central European University Press 2004, s. 306-312.

⁸ A. SZABACIUK, *Między konfliktem a pokojem: polityka etniczna i wyznaniowa Gruzji w latach 1991-2012*, „Wschodnioznawstwo” 6 (2012), s. 63-74.

okresie ZSRR, przyniosły ze sobą falę poważnych napięć na tle etnicznych, co doprowadziło w wielu przypadkach do wybuchu krwawych konfliktów etnicznych, które przerodziły się niekiedy w pełnowymiarowe konflikty zbrojne. Celem niniejszego artykułu będzie przybliżenie przyczyn i skali migracji przymusowych na obszarze poradzieckim oraz wpływu tego zjawiska na sytuację regionu. Pod pojęciem „migracja przymusowa” rozumiemy migracje wywołane przez konflikty zbrojne, prześladowania i dyskryminację na tle narodowościowym, etnicznym lub wyznaniowym. Nie analizujemy problemu migracji przymusowych wywołanych wielkimi projektami infrastrukturalnymi czy klęskami żywiołowymi.

1. MIGRACJE PRZYMUSOWE PO ROZPADZIE PAŃSTWA ZWIĄZKOWEGO

Długotrwały proces dekompozycji Związku Radzieckiego niósł ze sobą znaczne ożywienie polityczne w poszczególnych republikach związkowych. Nieudany eksperyment Michaiła Gorbaczowa nie przyniósł oczekiwanych rezultatów i nie wzmocnił gospodarczo chylącego się ku upadkowi państwa. Głos w sprawach przyszłości państwa coraz odważniej zabierała komunistyczna nomenklatura, zarówno w centrali, jak i w terenie. Rozpad nieefektywnego politycznie i gospodarczo podmiotu był szansą na poprawę jej sytuacji politycznej oraz na uwłaszczenie się na państwowym majątku. W rywalizacji o wpływy coraz większą popularność zyskiwali populiści. Z jednej strony w Moskwie pojawiały głosy wzywające do zaprzestania wspierania poszczególnych republik radzieckich i skupienia się na sprawach rosyjskich – zwolennicy tych poglądów upatrywali w dezintegracji Związku Radzieckiego szansę na lepsze życie Rosjan w przyszłości, z drugiej – w poszczególnych republikach popularność zyskiwały osoby oskarżające ośrodek decyzyjny na Kremlu o nepotyzm, korupcję oraz brak kontroli nad sytuacją w państwie. Coraz częściej nie tylko elity, lecz także zwykli mieszkańcy ulegali tym hasłom. W wystąpieniach zwolenników niepodległości często pojawiały się slogany antyrosyjskie, tendencje rewanżystowskie i szowinizm. Po części w ten sposób próbowano odreagować lata rusyfikacji. Wybijające się na niepodległość republiki radzieckie, m.in. państwa nadbałtyckie, modyfikowały swoje prawodawstwo, wprowadzały nową politykę językową, pozbawiając mniejszość rosyjskojęzyczną nie tylko uprzywilejowanej pozycji, ale niejednokrotnie także obywatelstwa. Oczywiście polityka poszczególnych republik wobec ludności rosyjskojęzycznej była zróżnicowana, ale jeżeli weźmie się pod uwagę,

że poza granicami Federacji Rosyjskiej pozostało około 25 mln osób rosyjskojęzycznych, władze na Kremlu nie mogły ignorować tego problemu⁹.

W uniezależniających się republikach radzieckich widoczna była stopniowa nacjonalizacja miejscowej polityki. Lokalne elity coraz głośniejszymi eksponowały różnice dzielące je z rosyjskojęzycznym centrum. Łączyło się to z poszukiwaniem nowych źródeł zbiorowej tożsamości państwowej. W efekcie postępował proces polityzacji etnosu, polityzacji religii oraz toczyła się ożywiona dyskusja na temat historii, która niejednokrotnie była budowana w opozycji do dotychczasowej polityki wobec pamięci. W konsekwencji budziły się demony przeszłości, co prowadziło do zaognienia sytuacji wewnętrznej w niektórych republikach poradzieckich. Uwidoczniła się rywalizacja międzyetniczna, a z nią łączyły się spory terytorialne oraz tendencje separatystyczne. Przez dziesięciolecia szereg drażliwych kwestii regulowały odgórnie władze centralne. Sowiecki aparat represji wymuszał akceptację tych decyzji. Dezintegracja państwa sprawiła, że część nowych „demokratycznych” elit kwestionowała stare porządki. Do takich sytuacji doszło m.in. w Gruzji, Armenii, Azerbejdżanie, Mołdawii, Czeczenii, Tadżykistanie¹⁰.

Oczywiście geneza konfliktów zbrojnych w każdym z tych wymienionych państw była nieco inna, podobnie jak różny był wpływ poszczególnych uwarunkowań na ich przebieg. Dodajmy jednak, że praktycznie wszystkie konflikty miały miejsce w niezwykle istotnych z punktu widzenia geostrategicznego miejscach, przez co w mniejszym lub większym stopniu w każdym z nich, oficjalnie lub nieoficjalnie, uczestniczyła Federacja Rosyjska. Trudno oprzeć się wrażeniu, że te działania miały za cel m.in. utrzymanie politycznych i gospodarczych wpływów Rosji w państwach tzw. bliskiej zagranicy, poprzez wspieranie lojalnych republik i karanie podmiotów prowadzących nazbyt niezależną politykę¹¹.

⁹ D.D. LAITIN, *Identity in Formation. The Russian-speaking Populations in the Near Abroad*, Ithaca–London: Cornell University Press 1998, s. 44-49; M.E. COMMERCIO, *Russian Minority Politics in Post-Soviet Latvia and Kyrgyzstan. The Transformative Power of Informal Networks*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2010, s. 18-22; С.В. Рязанцев, А.А. Гребенюк, „Наша” за границей. Русские, россияне, русскоговорящие, соотечественники. Расселение, интеграция и возвратная миграция в Россию, Москва: ИСПИ РАН 2014, s. 53-84.

¹⁰ A. LEGUCKA, *Geopolityczne uwarunkowania i konsekwencje konfliktów zbrojnych na obszarze poradzieckim*, Warszawa: Difin 2013, s. 85-128; A. WIERZBICKI, *Etniczność i narody w Europie i Azji Centralnej. Perspektywa teoretyczna i egzemplifikacyjna*, Warszawa: Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych 2014, s. 232-268.

¹¹ Ch. ZÜRCHER, *The Post-Soviet Wars. Rebellion, Ethnic Conflict, and Nationhood in the Caucasus*, New York–London: New York University Press 2007, s. 2-9; J.A. GEORGE, *The Politics of Ethnic Separatism in Russia and Georgia*, New York: Palgrave Macmillan 2009, s. 49.

Escalacja konfliktów zbrojnych oraz szowinistyczna i dyskryminacyjna polityka części państw obszaru poradzieckiego powodowały masową falę migracji. Nie wiemy dokładnie, jak duża grupa osób zdecydowała się na wyjazd do Rosji. Z szacunków Federalnej Służby Statystyki Państwowej Federacji Rosyjskiej (w skrócie Rosstat), w latach 1990-2003 mogło to być nawet do 8,2 mln osób. Jednocześnie w latach 1990-2003 z Federacji Rosyjskiej do dawnych republik radzieckich wyjechało około 3,4 mln osób. Dodajmy jednak, że liczba oficjalnie zarejestrowanych uchodźców i osób wewnątrznie przesiedlonych (przede wszystkim z Czeczenii i Tadżykistanu), które po upadku ZSRR zdecydowały się wyjechać głównie do europejskiej części Federacji Rosyjskiej, osiągnęła poziom zaledwie 1,6 mln. Przy czym zauważmy, że aż 70% z nich to byli etniczni Rosjanie lub osoby rosyjskojęzyczne¹².

Oczywiście nie wszystkie ofiary konfliktów zbrojnych czy szowinistycznej polityki nowych niepodległych państw zdecydowały się na wyjazd do Federacji Rosyjskiej. Część wyjechała do innych bezpiecznych państw regionu lub migrowała w obrębie danego państwa jako osoby wewnątrznie przesiedlone. Z punktu widzenia precyzyjnego określenia charakteru migracji najpoważniejszym problemem jest wyodrębnienie migracji przymusowej w strumieniach migracji ekonomicznej. Okres dezintegracji Związku Radzieckiego był – jak to ujęła Anne de Tinguy – czasem „wielkiej migracji”. Wówczas miliony osób przemieszczały się w ramach obszaru poradzieckiego w poszukiwaniu lepszych warunków do życia, inni decydowali się opuścić państwo związkowe i wyjeżdżali na Zachód: do Stanów Zjednoczonych, Niemiec, Izraela czy Grecji¹³. Do dzisiaj trudno jest precyzyjnie określić skalę tych migracji, nie mówiąc już o precyzyjnej jej analizie.

Dodatkową trudnością jest jednoznaczne stwierdzenie, jakie czynniki wypychające czy przyciągające zadecydowały o wyjeździe, tym bardziej że niejednokrotnie konflikty zbrojne, prześladowania czy dyskryminacja nakładały się na trudną sytuację gospodarczą danego państwa. Czasami powodem wyjazdu mogła być nie tylko dyskryminacja, lecz także obawa przed ewentualną dyskryminacją w przyszłości, brak znajomości lokalnego języka, nieprzyjazny stosunek przedstawicieli narodów tytularnych czy dyskomfort z tym związany itp.¹⁴

¹² А. Д. ТАНГИ, *Великая миграция. Россия и россияне после падения железного занавеса*, Москва 2012; А. SZABACIUK, *Polityka ludnościowa jako element strategii odbudowy pozycji imperialnej Federacji Rosyjskiej*, „Przegląd Zachodni” 2016, nr 4, s. 246; Д. В. Тренин, *Демография и иммиграция*, w: И. С. Иванов (red.), *Миграция в России 2000-2012. Хрестоматия в трех томах*, т. 1, cz. 1: *Миграционные процессы и актуальные вопросы миграции*, Москва: Спецкнига 2013, s. 473.

¹³ А. Д. ТАНГИ, *Великая миграция*, s. 428-430.

¹⁴ Н. PILKINGTON, *Migration, Displacement, and Identity in Post-Soviet Russia*, London–New York: Routledge 1998, s. 133-138.

Poważną trudnością przy określaniu skali migracji przymusowej jest także instrumentalne wykorzystywanie problemu osób uciekających przed konfliktami zbrojnymi czy dyskryminacją przez rywalizujące strony. Zawyżona liczba migrantów przymusowych może być obiektywnym dowodem brutalności strony przeciwnej, a licytacja na statystyki łączyć się z dyskusją nie tylko o winie za eskalację konfliktu, lecz także z debatą, czyje prawa do danego terytorium są historycznie uzasadnione. Przykładem takiego sporu o statystyki może być dyskusja o wielkość migracji przymusowej w czasie konfliktu abchasko-gruzińskiego w latach 1992-1993. Władze rosyjskie oraz autonomiczne władze abchaskie twierdzą, że w wyniku walk terytorium Abchazji opuściło około 160 tys. osób, głównie Gruzinów. Gruzini dowodzą, że było ich około 300 tys.¹⁵ Gruzini szacunki zdają się być bliższe rzeczywistości, ponieważ znaczna część uciekinierów nie była w stanie odpowiednio zintegrować się ze społeczeństwem przyjmującym i do dzisiaj żyje w prowizorycznych warunkach, pobierając od władz wsparcie jako osoby wewnętrznie przesiedlone. Jedną z przyczyn problemów adaptacyjnych mogą być trudności językowe. Migranci przymusowi z Abchazji w zdecydowanej większości posługują się na co dzień językiem megrelskim, należącym do grupy języków kartwelskich, co może być przyczyną problemów komunikacyjnych. W 2011 r. na terytorium Gruzji przebywało 256 100 osób zarejestrowanych jako IDP, z czego ponad 93% (238 187) to osoby, które opuściły Abchazję na początku lat 90.¹⁶

Kolejna wielka fala migracji przymusowych stanowiła efekt krwawego konfliktu azersko-ormiańskiego o Górski Karabach, którego eskalacja przypadała na lata 1992-1994. W wyniku starć zbrojnych zginęło tam około 50 tys. osób, a swoje domostwa musiało opuścić około 1,1 mln Azerów i około 600 tys. Ormian. Dodajmy, że dodatkowo na skutek wojny Armenię opuściło około 800 tys. osób, szukając schronienia w Stanach Zjednoczonych, Rosji, na Ukrainie czy w Polsce¹⁷.

Jednym z najkrwawszych i najdłużej trwających konfliktów na obszarze poradzieckim była wojna rosyjsko-czeczeńska, stanowiąca konsekwencję

¹⁵ B. FOWKES, *Ethnicity and Ethnic Conflict in the Post-communist World*, Basingstoke (Hants.)–New York: Palgrave 2002, s. 195; V. SILOGAVA, K. SHENGELIA, *History of Georgia*, s. 246.

¹⁶ E. MOONEY, *From Solidarity to Solutions: The Government Response to Internal Displacement in Georgia*, w: *From Responsibility to Response: Assessing National Approaches to Internal Displacement*, red. E. Ferris, E. Mooney, Ch. Stark, Washington, DC: The Brookings Institution–London School of Economics 2011, s. 180-181.

¹⁷ B. PATLEWICZ, *Azerbejdżańsko-ormiański spór o Górski Karabach – konflikt niereligijny?*, w: *Religia w konfliktach etnicznych we współczesnym świecie*, red. A. Szabaciuk, D. Wybranowski, R. Zenderowski, Lublin: Wydawnictwo KUL 2016, s. 377-402.

tendencji separatystycznych, widocznych na początku lat 90. w niektórych republikach północnokaukaskich. W czasie pierwszej wojny czeczeńskiej (1994-1996) śmierć ponieść mogło od 20 do 100 tys. cywilów, a miejsce zamieszkania opuściło około 250 tys. osób. W większości uciekinierzy rozlokowali się na terytorium Republiki Czeczeńskiej. Znacznie trudniejsze jest określenie liczby ofiar i skali migracji przymusowych związanych z drugą fazą konfliktu, co poniekąd związane jest z jego specyfiką (długotrwały charakter, asymetria walczących stron, zaangażowanie rosyjskich służ specjalnych kontrolujących przepływ informacji). Według wyliczeń Christoph'a Zürchera w pierwszym okresie II wojny czeczeńskiej (1999-2001) liczba osób wewnątrznie przesiedlonych i uchodźców osiągnęła poziom 880 tys.¹⁸

Kolejnym niezwykle brutalnym konfliktem zbrojnym z lat 90. była wojna domowa w Tadżykistanie, w trakcie której miejscowa opozycja, w tym zwolennicy salafizmu, podjęła próbę obalenia władz związanych z posowiecką nomenklaturą. Przebieg, a także zasięg walk miały istotny wpływ na wielkość migracji przymusowej. Oczywiście podobnie jak w przypadku innych konfliktów precyzyjne określenie skali budzi poważne problemy, możemy jednak pokusić się o oszacowanie skali zjawiska. Według wyliczeń Mehrali Toshmuhammadova w czasie konfliktu zginęło od 40 do 100 tys. osób, a około milion wyjechało za granicę, najczęściej do Rosji i innych państw WNP oraz do Afganistanu, Iranu i Pakistanu. Po zakończeniu konfliktu w 1997 r. władze Tadżykistanu podjęły starania o repatriację części wychodźców – programem objęto 800 tys. osób z wymienionych państw¹⁹.

Na tle wyżej opisanych konfliktów specyficzny charakter miał separatyzm Naddniestrza, który w mniejszym stopniu łączył się z instrumentalnym wykorzystaniem różnic etnicznych i wyznaniowych przez zwaśnione strony i raczej był konsekwencją próby ingerencji władz Federacji Rosyjskiej w wewnętrzne sprawy Republiki Mołdawskiej. Istotny wpływ na przebieg konfliktu miało zaangażowanie się w walki rosyjskiego garnizonu stacjonującego w Naddniestrzu. W wyniku starć zbrojnych w 1992 r. Republikę Mołdawii opuściło około 60 tys. osób, które wyjechały głównie na Ukrainę²⁰. Nie znamy dokładnie dalszych losów wychodźców i nie wiemy, jak wielu z nich wróciło w rodzinne strony.

¹⁸ C. ZÜRCHER, *The Post-Soviet Wars*, s. 101.

¹⁹ M. TOSHMUHAMMADOV, *Civil War in Tajikistan and Post-conflict Rehabilitation*, Sapporo: Center of Slavic Researches 2004, s. 12-18.

²⁰ A. STEMMER, *The Republic of Moldova and the Migration. Migration and its Risks and Opportunities for the European Union*, „KAS International Reports” 2011, nr 9-10, s. 49.

2. MIGRACJE PRZYMUSOWE PO WOJNIE ROSYJSKO-GRUZIŃSKIEJ Z 2008 ROKU I ANEKSJI KRYMU

Pierwsza fala masowych migracji przymusowych w większości przypadków wiązała się z procesami towarzyszącymi dezintegracji Związku Sowieckiego. Ze względu na swój gwałtowny przebieg oraz istotne znaczenie spolityzowanego czynnika etnicznego i religijnego bardzo trudnym zadaniem było ostatecznie uregulowanie wspomnianych konfliktów. Z tego powodu najczęściej przeszły one z fazy aktywnej do „zamrożonej” i od czasu do czasu obserwujemy okresową eskalację napięć w zapalnych regionach obszaru poradzieckiego. Podsyćanie i tłumienie wymienionych kryzysów można traktować jako istotny element polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej wobec analizowanego obszaru, sprzyjający umacnianiu wpływów Kremla na strategicznie istotnych „okrainach” imperium²¹.

Najprawdopodobniej to właśnie chęć zahamowania integracji Gruzji ze strukturami euroatlantyckimi była jedną z przyczyn odmrożenia konfliktu separatystycznego w Abchazji i Osetii Południowej. Formalnie te dwa regiony znajdowały się pod jurysdykcją Tbilisi, praktycznie jednak od pierwszej połowy lat 90. Gruzja nie była w stanie narzucić im swojej zwierzchności. Nowy konflikt, który przekształcił się w wojnę rosyjsko-gruzińską, wybuchł gwałtownie 7 sierpnia 2008 r. Wojska separatystycznych republik, wspierane przez Rosję, szybko rozbiły armię gruzińską, w efekcie władze Gruzji poprosiły o mediację państwa Europy Zachodniej. Wojna ostatecznie przesądziła los Abchazji i Osetii Południowej i chociaż trwała zaledwie pięć dni, wywołała kolejną falę migracji przymusowej. W sumie aż 158 700 osób musiało opuścić swoje miejsce zamieszkania w poszukiwaniu schronienia, jednak po wycofaniu się wojsk rosyjskich większość wychodźców powróciła do domów, w tymczasowych obozach pozostało około 25 tys. Z osób, które zdecydowały się na powrót, 30 tys. wróciło na obszary kontrolowane przez Rosjan, głównie wiejskie regiony Osetii Południowej. Ze względu na ich trudną stację bytową, brak poczucia bezpieczeństwa, trudności mieszkaniowe i niestabilną sytuację socjalną w dalszym ciągu potrzebują one wsparcia²².

²¹ A. LEGUCKA, *Frozen and Freezing Conflicts in Eastern Europe and South Caucasus: Implications for Regional Security*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2017, t. 15, nr 2, s. 79-83.

²² E. MOONEY, *From Solidarity to Solutions*, s. 180.

Znacznie większym wyzwaniem z punktu widzenia wspólnoty międzynarodowej jest przeciągający się konflikt rosyjsko-ukraiński, który zmusił miliony osób do opuszczenia obszarów zajętych przez tzw. separatystów i wojska rosyjskie. Nie znamy dokładnych statystyk obrazujących skalę tego zjawiska. Wiemy, że tylko na skutek aneksji Krymu półwysep opuściło co najmniej 20 tys. osób – tyle oficjalnie zarejestrowało się jako osoby wewnątrznie przesiedlone po przyjeździe na tereny kontrolowane przez Ukrainę. W rzeczywistości liczba osób, które wyjechały z Krymu, mogła być nawet kilka razy większa²³. Podobnie przedstawiała się kwestia z osobami, które opuściły terytoria kontrolowane przez samozwańcze republiki na wschodzie Ukrainy. W sumie na Ukrainie procedurę rejestracji jako osoby wewnątrznie przesiedlone (IDP) przeszło ponad 1,7 mln osób, jednak część z nich uczyniła to tylko po to, żeby uzyskać wsparcie finansowe ewentualnie otrzymywać należne im emerytury i renty – taki wymóg wprowadził prezydent Petro Poroszenko w listopadzie 2014 r. Opiekę nad tą kategorią obywateli ukraińskich roztoczyło powołane w czerwcu 2016 r. Ministerstwo ds. Terytoriów Czasowo Okupowanych i Osób Wewnątrznie Przesiedlonych. Znacząca liczba osób korzystających z pomocy i trudna sytuacja finansów państwa zmusiły ośrodek decyzyjny w Kijowie do wnikliwego zweryfikowania liczby IDP na Ukrainie. Celem tych działań było wyeliminowanie osób, które na stałe mieszkały na obszarach tzw. separatystycznych republik ludowych, a na terytorium kontrolowane przez wojsko ukraińskie przyjeżdżają wyłącznie w celu uzyskania pomocy lub podjęcia rent lub emerytur. Po weryfikacji, przeprowadzonej przez międzyresortowy sztab koordynujący w pierwszej połowie 2016 r., liczba osób wewnątrznie przesiedlonych, którym przysługiwała pomoc państwa, obniżona została do 1,27 mln²⁴.

Należy jednak pamiętać, że nie wszystkie osoby, które wyjechały z terenów objętych wojną, zarejestrowały się jako osoby wewnątrznie przesiedlone. Ze względu na symboliczne wsparcie i skomplikowaną procedurę rejestracji część zrezygnowała z tego kroku. Zauważmy też, że w konsekwencji walk na wschodzie Ukrainy duża grupa osób zdecydowała się na wyjazd za granicę. Według niepełnych danych UNHCR z 14 sierpnia 2015 r. na skutek konfliktu z Ukrainą

²³ G. UEHLING, *A Hybrid Deportation: Internally Displaced from Crimea in Ukraine*, w: *Migration and the Ukraine Crisis. A Two-Country Perspective*, red. A. Pikulicka-Wilczewska, G. Uehling, Bristol: E-nternational Relations 2017, s. 62-65.

²⁴ A. SZABACIUK, *Zapomniane ofiary wojny. Osoby wewnątrznie przesiedlone (IDP) na Ukrainie*, „Studia Europejskie” 2016, nr 3, s. 66-71.

wyjechało ponad milion osób, najwięcej do Rosji (911 500), Białorusi (126 400) i Polski (68 200)²⁵. Dane te nie prezentują jednak rzeczywistej skali problemu. Szczególnie w przypadku Polski i Rosji liczba osób, które wyjechały do tych państw, może być zdecydowanie większa. Poważne trudności rodzi jednak wydzielenie z kilkumilionowej fali migrantów ekonomicznych migrantów przymusowych.

PODSUMOWANIE

Obszar poradziecki od momentu dezintegracji państwa związkowego należy do jednego z najbardziej niestabilnych regionów świata. Przyczyn tego stanu rzeczy jest niewątpliwie wiele. Nie wydaje się jednak, że kluczową przyczyną konfliktów jest znaczne zróżnicowanie etniczne i wyznaniowe regionu. Genezy ich należy się raczej doszukiwać w rywalizacji mocarstw, neoimperialnej polityce Federacji Rosyjskiej, rywalizacji politycznej w obrębie nowo powstałych republik, niedopasowaniu granic do podziałów etnicznych i wyznaniowych oraz w zaszłościach historycznych, które mają duży wpływ na wzajemne stosunki poszczególnych grup narodowych i etnicznych.

Krwawe konflikty zbrojne, prześladowania grup narodowych, etnicznych i wyznaniowych oraz dyskryminacja zmusiły miliony osób do opuszczenia miejsca zamieszkania i poszukiwania bezpiecznego schronienia w obrębie swoich państw lub za granicą. Znaczna część tych konfliktów nie została uregulowana, trwa w formie zamrożonej, destabilizuje region, niosąc zagrożenie potencjalną eskalacją walk, które mogą generować kolejne fale migrantów przymusowych.

Wiele osób, które opuściły swoje domostwa jeszcze na początku lat 90., w dalszym ciągu potrzebuje pomocy. Problemy adaptacyjne, brak środków umożliwiających normalne życie oraz zła sytuacja finansowa państw, w których znaleźli schronienie, utrudniają integrację i normalizację ich sytuacji życiowej. Nowe konflikty generują nowe fale migracji przymusowych, destabilizują sytuację gospodarczą państw objętych kryzysem oraz pociągają za sobą szereg problemów społecznych i politycznych. Brak możliwości uregulowania zamrożonych czy stopniowo zamrażających się konfliktów będzie istotnie obniżał poziom bezpieczeństwa społecznego mieszkańców, przez co będzie rosła skala migracji zarobkowej w kierunku Europy Środkowej i Zachodniej.

²⁵ Tamże, s. 67.

BIBLIOGRAFIA

- COMMERCIO M.E., *Russian Minority Politics in Post-Soviet Latvia and Kyrgyzstan. The Transformative Power of Informal Networks*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2010.
- DUNLOP J.B., *Russia Confronts Chechnya. Roots of a Separatist Conflict*, Cambridge–New York: Cambridge University Press 1998.
- FOWKES B., *Ethnicity and Ethnic Conflict in the Post-communist world*, Basingstoke (Hants.)–New York: Palgrave 2002.
- GEORGE J.A., *The Politics of Ethnic Separatism in Russia and Georgia*, New York: Palgrave Macmillan 2009.
- GŁĘBOCKI H., *Kresy imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII–XXI wiek)*, Kraków: Wydawnictwo Arcana 2006.
- JĘDRYCHOWSKA B., *Polscy zesłańcy na Syberii (1830–1883). Działalność pedagogiczna, oświatowa i kulturalna*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2000.
- KING Ch., *The Ghost of Freedom. A History of the Caucasus*, Oxford–New York: Oxford University Press 2008.
- LAITIN D.D., *Identity in Formation. The Russian-speaking Populations in the Near Abroad*, Ithaca–London: Cornell University Press 1998.
- LEGUCKA A., *Geopolityczne uwarunkowania i konsekwencje konfliktów zbrojnych na obszarze poradzieckim*, Warszawa: Difin 2013.
- LEGUCKA A., *Frozen and Freezing Conflicts in Eastern Europe and South Caucasus: Implications for Regional Security*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 15(2017), nr 2, s. 79–97.
- MOONEY E., *From Solidarity to Solutions: The Government Response to Internal Displacement in Georgia*, w: *From Responsibility to Response: Assessing National Approaches to Internal Displacement*, red. E. Ferris, E. Mooney, Ch. Stark, Washington, DC: The Brookings Institution–London School of Economics 2011, s. 179–229.
- NOWAK A., *Od imperium do imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej*, Kraków–Warszawa: Arcana 2004.
- OSADCZY W., *Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej–Europejskie Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów–Instytut Europy Środkowo-Wschodniej 2007.
- PATLEWICZ B., *Azerbejdżańsko-ormiański spór o Górski Karabach – konflikt niereligijny?*, w: *Religia w konfliktach etnicznych we współczesnym świecie*, red. A. Szabaciuk, D. Wybranowski, R. Zenderowski, Lublin: Wydawnictwo KUL 2016, s. 377–402.
- PILKINGTON H., *Migration, Displacement, and Identity in Post-Soviet Russia*, London–New York: Routledge 1998.
- POLIAN P.M., *Against their Will. The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*, Budapest–New York: Central European University Press 2004.
- SILOGAVA V., SHENGELIA K., *History of Georgia. From the Ancient Times through the “Rose Revolution”*, Tbilisi: Caucasus University Publishing House 2007.
- STEMMER A., *The Republic of Moldova and the Migration. Migration and its Risks and Opportunities for the European Union*, „KAS International Reports” 2011, nr 9–10, s. 40–59.
- SZABACIUK A., *Między konfliktem a pokojem: polityka etniczna i wyznaniowa Gruzji w latach 1991–2012*, „Wschodnioznawstwo” 6(2012), s. 61–76.
- SZABACIUK A., *Polityka ludnościowa jako element strategii odbudowy pozycji imperialnej Federacji Rosyjskiej*, „Przegląd Zachodni” 2016, nr 4, s. 117–133.

- SZABACIUK A., Zapomniane ofiary wojny. Osoby wewnętrznie przesiedlone (IDP) na Ukrainie, „Studia Europejskie” 2016, nr 3, s. 61-77.
- ŚLIWOWSKA W., Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku. Słownik biograficzny, Warszawa: DiG 1998.
- TOSHMUHAMMADOV M., Civil War in Tajikistan and Post-conflict Rehabilitation, Sapporo: Center of Slavic Researches 2004.
- UEHLING G., A hybrid Deportation: Internally Displaced from Crimea in Ukraine, w: Migration and the Ukraine Crisis. A Two-country Perspective, red. A. Pikulicka-Wilczewska, G. Uehling, Bristol: E-International Relations 2017, s. 62-77.
- WIERZICKI A., Etniczność i narody w Europie i Azji Centralnej. Perspektywa teoretyczna i egzemplifikacyjna, Warszawa: Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych 2014.
- ZÜRCHER Ch., The Post-Soviet Wars. Rebellion, Ethnic Conflict, and Nationhood in the Caucasus, New York-London: New York University Press 2007.
- ДОЛБИЛОВ М.Д., МИЛЛЕР А.И. (red.), Западные окраины Российской империи, Москва: Новое литературное обозрение 2007.
- РЯЗАНЦЕВ С.В., ГРЕБЕНЮК АЛЕКСАНДР А., „Наши” за границей. Русские, россияне, русскоговорящие, соотечественники. Расселение, интеграция и возвратная миграция в Россию, Москва: ИСПИ РАН 2014.
- ТАНГИ А. де, Великая миграция. Россия и россияне после падения железного занавеса, Москва 2012.
- ТРЕНИН Д.В., Демография и иммиграция, w: Миграция в России 2000-2012. Хрестоматия в трех томах, red. И.С. Иванов, Москва: Спецкнига 2013.
- ЭТКИНД А.М., УФФЕЛЬМАНН Д., КУКУЛИН И.В., Внутренняя колонизация России: между практикой и воображением, w: Там, внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России, red. А.М. Эткинд, Д. Уффельманн, И.В. Кукулин, Москва: Новое литературное обозрение 2012, s. 6-49.

MIGRACJE PRZYMUSOWE
NA OBSZARZE PORADZIECKIM:
GENEZA I KONSEKWENCJE ZJAWISKA

Streszczenie

Celem artykułu jest przeanalizowanie problemu migracji przymusowej na obszarze poradzieckim w kontekście zachodzących tam procesów społeczno-politycznych. Kluczowe znaczenie ma przybliżenie genezy, skali i konsekwencji masowej migracji przymusowej, wywołanej konfliktami zbrojnymi, prześladowaniem określonych grup narodowych, etnicznych, religijnych czy politycznych. Niemożność uregulowania szeregu „zamrożonych” konfliktów posowieckich niesie ze sobą ryzyko dalszej destabilizacji regionu, co może mieć niepośledni wpływ na bezpieczeństwo nie tylko obszaru poradzieckiego, ale także regionów sąsiednich, w tym Europy Środkowo-Wschodniej oraz ogólnie całej Unii Europejskiej.

Słowa kluczowe: obszar poradziecki; Federacja Rosyjska; migracje przymusowe; osoby wewnętrznie przesiedlone.

FORCED MIGRATION IN THE POST-SOVIET AREA:
ORIGIN AND CONSEQUENCES OF THE PHENOMENON

S u m m a r y

The aim of the article is to familiarize the problem of forced migration in the post-Soviet area in the context of socio-political processes taking place there. It is crucial to highlight the causes, nature, effects and scale of mass forced migration caused by armed conflicts, persecution of certain national, ethnic, religious groups, and by discrimination. The inability to regulate these conflicts brings the risk of further destabilization of the region, which will make difficult to provide effective assistance to the victims of military convicts in the region, which may have a significant impact on the security not only of the post-Soviet area, but also of neighbouring regions, including Central Europe and generally the entire European Union.

Key words: post-Soviet area; Russian Federation; forced migrations; internally displaced people.